

SFÂNTUL GRIGORIE PALAMA ȘI FILOSOFIA

Drd. Vlad Adrian GHIȚĂ

Facultatea de Teologie Ortodoxă „Justinian Patriarhul” din București

Abstract

The aim of this study is to show the nuanced stance of the Eastern Orthodox Church concerning Philosophy. At the local Councils which took place in Constantinople in 1076-1077 and 1082 respectively, Chalcedonian Orthodoxy condemned all the theories of the Ancient Philosophers including the Platonic theory of forms, while at the same time permitting young men to moderately exercise their minds by reading the works of Plato, Aristotle etc. Thus Christians must not believe any of the doctrines of the Greek Philosophers, but they may use Ancient Philosophy just as a means of strengthening their intellect so that they may even get to pray (talk to God) better since they become acquainted with focusing for a long time. However, before reaching old age any Christian should eventually quit studying Sciences, Philosophy and actually any type of human knowledge in order to dedicate themselves exclusively to God through fasting and the Jesus Prayer (Hesychasm). Saint Gregory Palamas shows that each piece of knowledge needed for Salvation is found in the Holy Scripture and in the Patristic writings of the Holy Fathers. Hence lack of secular knowledge and ignorance in what regards Philosophy or Sciences do not endanger in any way the Salvation or even the Deification (θέωσις) of those Christians who are more practical-minded.

Keywords: Gregory Palamas, Philosophy, Theology, Eastern Orthodoxy, Patristics.

Introducere

În acest studiu va fi pus în lumină raportul care există între gândirea Sfântului Grigorie Palama, care a primit girul Bisericii Ortodoxe la Sinoadele constantinopolitane de la mijlocul secolului al XIV-lea (1341-1351), și filosofie. Din moment ce Adevărul în Ortodoxie nu este un concept impersonal căutat prin intermediul rațiunii naturale, ci o Persoană care se cere iubită de către omul întreg, tentativa filosofiei de a afla adevărul exclusiv cu ajutorul minții și excluzând trupul se va încadra în cugetarea creștin-ortodoxă între anumite limite.

Astfel, Adevărul în Biserică este sărbătorit liturgic prin intermediul anumitor gesturi cultice care implică folosirea trupului și El nu mai este căutat cu ajutorul unei rațiuni dezîntrupate ca în cazul filosofiei antice grecești, ci trăit în comuniunea euharistică. Astfel, creștinii ortodocși asociază înțelepciunea cu Evanghelia lui Hristos care este mântuitoare. „Acest nou sens al termenului «înțelepciune», cu dublă semantică, practică și teoretică, avea să-i determine pe creștinii din Bizanț să vorbească de propria iubire de înțelepciune (*i.e.* de mântuire), de «filosofia noastră» – «καθ’ ἡμᾶς φιλοσοφία», «παρ’ ἡμῖν φιλοσοφία» sau «ἡ ἡμετέρα φιλοσοφία». «Filosofia creștină» (χριστιανική φιλοσοφία) – termen întrebuințat pentru prima dată de Sfântul Ioan Gură de Aur –, avându-și rădăcinile în Sfânta Scriptură (ἡ φιλοσοφία ἐκ τῆς θείας γραφῆς), nu poate fi decât dumnezeiască (θεῖα ἢ κατὰ θεὸν φιλοσοφία) – sfântă (ἱερά) și cerească (οὐράνιος) –, așadar: «adevărată» (ἡ ὄντως φιλοσοφία). Cum adevărul vine doar prin revelație, filosofia adevărată nu poate fi decât o înțelepciune dinăuntru, ἔσω σοφία, pe când filosofia păgânilor (ἐλληνική φιλοσοφία), produs exclusiv al rațiunii, plâsmuire a minții, este doar o înțelepciune exterioară (ἔξω σοφία), o filosofie lumească (κοσμική φιλοσοφία).”¹

Este demnă de remarcat atitudinea negativă adoptată de către Sfântul Grigorie Palama față de filosofia antică grecească și refuzul său de a accepta vreuna dintre concepțiile acesteia, refuz ce se află în deplin acord cu decizia sinodală luată de către Biserica Ortodoxă la procesul lui Ioan Italos, ce a avut loc între 1 septembrie 1076 și 1 septembrie 1077, conform căreia sunt anatemizați „cei ce se proclamă drept-credincioși, dar introduc fără rușine sau, mai bine zis, fără evlavie în Biserica ortodoxă și universală impioasele dogme ale elinilor [păgânilor] despre sufletele omenești, cer, pământ și celelalte creaturi”². Sfântul Grigorie Palama condamnă indirect și folosirea metodei silogistice de argumentare „în scopul stabilirii și demonstrării adevărilor divine”³, procedeu utilizat în tomism și

¹ Vasile Adrian Carabă, *Se poate vorbi astăzi despre o filosofie bizantină? Interpretări noi la o temă veche*, în „Studii Teologice”, anul 2013, nr. 4, p. 19.

² Diacon Ioan I. Ică jr., *Canonul Ortodoxiei*, Volumul al II-lea, *Canonul dogmatic și disciplinar al Sinoadelor Ecumenice (325-843)*, Editura Deisis, Sibiu, p. 668, în curs de apariție.

³ Gabriel Chelaru, Demetrios Kydonos (cca 1324-1397), exponent al principiilor gândirii tomiste în Bizanț, în „Studii Teologice”, anul 2014, nr. 2, p. 223.

admirat de către umanistul bizantin Dimitrie Kidones, care a tradus din latină în greacă operele lui Toma d' Aquino. Astfel, orice tentativă de a folosi metode provenite din înțelepciunea profană pentru elucidarea chestiunilor duhovnicești este supusă eșecului și chiar nocivă. De asemenea, Sfântul Grigorie Palama arată că studierea filosofiei și a științelor nu joacă absolut nici un rol în mântuirea omului. Sinodul de la Constantinopol din aprilie-mai 1368 îl canonizează pe Sfântul Grigorie Palama și stabilește ca fiecare a doua Duminică din Postul Sfințelor Paști să îi fie închinată, condamându-l totodată pe oponentul isihasmului Prohor Kidones.

1. Combaterea concepțiilor filosofice grecești de către Sfântul Grigorie Palama

Sfântul Grigorie Palama vorbește despre comunitatea creștinilor ortodocși ca despre „Biserica celor ce filosofează după Hristos”⁴ și afirmă că „fără curăție chiar de ai învăța toată filosofia naturală de la Adam până la sfârșitul [lumii], vei fi mai curând nebun decât înțelept”⁵. Totodată că „nu ca să mă apăr pe sine-mi scriu, ci ca să-i apăr pe frații mai simpli care sunt ocărăți, purtând eu povara lor, după porunca apostolească”⁶, Sfântul Grigorie Palama spune despre „înțelepciunea elinilor”⁸ că are de fapt „nebuie ascunsă” într-însa „sub o anumită eleganță, elocință și plauzibilitate a cuvintelor”⁹ și că „se împotrivesc simplității evanghelice propovăduirii”¹⁰. În plus, el observă că „sunt felurite teoriile despre zidire ale celor dinafară”¹¹

⁴ Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *Cuvânt în apărarea celor ce se liniștesc în chip sfânt. Primul dintre cele dintâi. În ce privință și până unde este folositoare îndeletnicirea cu științele discursive...*, Editura Gândul Aprins, București, 2015, p. 47.

⁵ *Ibidem*, p. 45.

⁶ Vezi Galateni 6, 2: „Purtați-vă sarcinile unii altora și așa veți împlini legea lui Hristos”.

⁷ Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *Cuvântul întâi dintre cele de pe urmă: Istorisire și răsturnare a celor scrise de „filosoful” Varlaam împotriva celor care se liniștesc în chip sfințit, [unde se arată] care este cunoașterea cea cu adevărat mântuitoare și de călugări adevărați căutată cu mare râvnă, sau Împotriva celor care zic că mântuitoare cu adevărat este cunoașterea instruirii celei dinafară*, p. 297.

⁸ Sfântul Grigorie Palama, *Opere Complete*, III. *În ce privință și până unde este folositoare...*, p. 73.

⁹ *Ibidem*, p. 73.

¹⁰ *Ibidem*, p. 75.

¹¹ Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *Cuvântul întâi dintre cele de pe urmă...*, p. 353.

și afirmă despre filosofii greci că chiar dacă „cei ce au cercetat firea celor simțite [trupește] au ajuns la noțiunea de Dumnezeu”¹², totuși „filosofia înțelepților din afară nu este străvăzătoare și vestitoare a înțelepciunii lui Dumnezeu”¹³ deoarece ei „nu l-au socotit pe Acesta singur fără obârșie și nezidit”¹⁴.

Totodată, mărturisind că nu doar în privința lui Dumnezeu, ci și a omului, filosofii greci au vehiculat învățături greșite, el spune cu claritate: „Nu numai a cunoaște pe Dumnezeu cu adevărat, pe cât e cu putință, întrece fără asemănare filosofia elinilor, ci și numai a ști ce loc are omul înaintea lui Dumnezeu întrece toată înțelepciunea acelorora. Căci singur omul dintre cele toate pământești și cerești a fost zidit după chipul Ziditorului, ca să privească spre El și să-L iubească și să fie singur cunoscătorul Aceluia, iar prin credința, prin înclinarea și dragostea față de El, să-și păstreze frumusețea sa; iar toate celelalte câte le poartă pământul și cerul acesta, să le vadă mai prejos de sine și cu totul nepărtașe de minte. Aceasta neputându-o vedea nicidecum înțelepții elinilor, au necinstit firea noastră, n-au slujit lui Dumnezeu, ci au slujit făpturii în locul Făcătorului¹⁵, învăluindu-și mintea cu sfere sensibile și nesensibile și socotind că fiecare din acestea are putere și însemnătate pe măsura mărimii corpurilor lor. Cinstindu-le pe acestea în chip netrebnic, numindu-le dumnezei mai mici și mai mari, le-au dat lor stăpânirea tuturor. Din cele supuse simțurilor și din filosofia despre ele și-au adunat urâciune, necinste și sărăcia cea mai de pe urmă în sufletele lor, ca și mult întunerice inteligibil și chinuitor”¹⁶.

Mărturisind că „una este filosofia cu vorba, alta e cea cu fapta”¹⁷, Sfântul Grigorie Palama îi dă, dintre filosofii greci, ca exemple pe

¹² Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *În ce privință și până unde este folositoare...*, p. 83.

¹³ *Ibidem*, p. 73.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Vezi Romani 1, 25*: „Ca unii care au schimbat adevărul lui Dumnezeu în minciună și s-au închinat și au slujit făpturii în locul Făcătorului, Care este binecuvântat în veci, amin!”

¹⁶ *Filocalia Sfintelor Nevoințe ale Desăvârșirii sau culegere din scrierile Sfinților Părinți care arată cum se poate omul curăți, lumina și desăvârși*, Volumul 7, traducere din grecește, introducere și note de pr. prof. dr. Dumitru Stăniloae, EIBMO, București, 2008, pp. 517-518.

¹⁷ Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *Cuvântul întâi dintre cele de pe urmă...*, p. 313.

Aristotel și pe Plotin, spunând despre primul că „la cunoașterea cea din disciplinele filosofice a ajuns mai mult decât oricine suflul lui Aristotel, pe care grăitorii de Dumnezeu l-au numit «cu rău meșteșug»¹⁸ – dar ce mărturie ar putea cineva să dea măcar despre curăția lui trupească?”¹⁹, iar în privința celui de-al doilea adăugând: „Dar cunoașterea disciplinelor filosofice sălășluia chiar și în trupul lui Plotin, care trăia cu o mamă și cu cele două fiice ale acesteia!”²⁰.

Astfel, Sfântul Grigorie Palama arată că „cel ce se folosește de cuvinte fără rațiune și duce o viață nefilosofică, acela pare că închide meșteșugul cuvintelor și știința învățăturilor înțelepte și fericirea care se spune că se află în ele în simpla cunoaștere a învățăturilor de cinste necinstindu-le astfel”²¹. În plus, el vorbește și despre „înțelepciunea lui Platon, cu materia cea nezidită, și cu ideile care ființează de la sine, și cu demiurgii, adică demonii cei posteriori – înțelepciune care, pe deasupra, vrea să credem că ceea ce este bun și ceea ce nu e bun, ceea ce este cuvios și ceea ce nu este cuvios totuna sunt; și, pe scurt, întrucât țintește ceea ce este de prisos, se împotrivesc și în chip deșert, și încearcă să vorbească despre toate, dar nu ajunge a săvârși vreun lucru cu pricepere”²². Totodată, clarificându-i lui Varlaam de Calabria înțelesul conceptului de filosofie, Sfântul Grigorie Palama afirmă că „nu ar minți deloc omul care despre filosofia cea din disciplinele din afară ar spune simplu și pe scurt că înțelepciune a fiecăruia în parte s-ar putea numi sistemul din scrierile sau cuvintele fiecăruia, iar filosofie de obște cea care se bagă de seamă la toți filosofii și e căzută de la scopul cel venit, care este cunoașterea de Dumnezeu”²³.

De asemenea, dovedind o bună cunoaștere a vechii filosofii eline, Sfântul Grigorie Palama confirmă principiul conform căruia

¹⁸ Sfântul Grigorie al Nyssei, *Antireticele împotriva lui Eunomie*, 1:55, Gregorii Nyssensis opera, Leiden, 1960, *apud* Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *Cuvântul întâi dintre cele de pe urmă...*, p. 285.

¹⁹ *Ibidem*, p. 285.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Sfântul Grigorie Palama, *Scrieri*, II. *Fecioara Maria și Petru Athonitul – prototipuri ale vieții isihaste și alte scrieri duhovnicești*, Editura Deisis, Sibiu, 2005, pp. 408-409.

²² Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *Cuvântul întâi dintre cele de pe urmă...*, p. 311.

²³ *Ibidem*, p. 317.

„toate opiniile filosofilor au fost respinse de către Părinții Bisericii”²⁴ și arată că absolut toate concepțiile filosofice grecești sunt greșite atunci când afirmă că „cei ce au dobândit acea neroadă și nebună înțelepciune și instruirea cea neinstruită mințit-au asupra lui Dumnezeu și asupra firii, pe aceasta ridicând-o la stăpânie, iar pe El coborându-L [din stăpânie] pe cât ținea de dânșii și dracilor dându-le Dumnezeiescul nume și fiind așa departe de aflarea cunoașterii celor ce sunt – [aflare] pe care o socoteau de însemnătate și pentru care se sârguiau – încât însuflețite le-au [socotit și] numit pe cele neînsuflețite (ba chiar au zis că au parte de un suflet mai presus de al nostru), cuvântătoare pe cele necuvântătoare (întrucât pot primi, [chipurile], suflet omenesc), de diavoli au spus că sunt mai presus de noi și – o, ce necinstire [de Dumnezeu]! – ziditori ai noștri, iar împreună-veșnice cu Dumnezeu, și nezidite, și fără-de-început [a fi] nu doar materia, și – cum zic ei – sufletul întregii lumi, și acele [făpturi] înțelegătoare care nu sunt unite cu grosimea trupului, dar și înseși sufletele noastre”²⁵.

2. Metoda propusă de către Sfântul Grigorie Palama pentru folosirea filosofiei grecești vechi

Astfel, Sfântul Grigorie Palama asimilează filosofia cu un dar de la Dumnezeu, dar cu un „dar firesc, nu duhovnicesc”²⁶, căci „cunoașterea de la instruirea dinafară, chiar dacă cineva se folosește de ea în chip bun, este un dar al firii, nu al harului”²⁷. Totodată, arătând că nu filosofia în sine este demonică, ci felul în care au folosit-o vechii filosofi greci, el afirmă că „și mintea drăcească, făcută de Dumnezeu, are din fire [însușirea de] a cugeta, dar nu vom spune că lucrarea ei este din Dumnezeu, deși puțința de a lucra o are din Dumnezeu”²⁸, după cum „și mintea filosofilor dinafară este dar dumnezeiesc ce are sădit în el înțelepciunea cea sănătoasă, dar ră-tăcindu-se prin uneltirile celui viclean a prefăcut-o în înțelepciune

²⁴ Hierotheos Vlachos, Mitropolit de Nafpaktos, *Persoana în Tradiția ortodoxă*, Editura Bunavestire, Bacău, 2002, p. 20.

²⁵ Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *În ce privință și până unde este foloșitoare...*, pp. 83-85.

²⁶ *Ibidem*, p. 93.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*, p. 87.

nebună, și vicleană, și fără minte”²⁹. În plus, confirmând în privința filosofiei teza conform căreia „atunci când, prin anumite erezii, încerca să înlocuiască sau să explice teologia harismatică, Părinții au respins-o ca fiind demonică”³⁰ și mărturisind dimpreună cu întreaga Sfântă Tradiție a Bisericii că principala cauză a tuturor ereziilor a fost filosofia greacă, din moment ce „ereticii erau de obicei susținători ai filosofilor și continuatori ai învățăturilor acestora”³¹ și „înceau mereu să investigheze și să analizeze adevărul Bisericii prin raționamente”³², el cere să nu se supere nimeni atunci când „ca pe una ce este plină de [duh de] ceartă și cuprinzătoare [în sine] a mai toată reaua învățătură/dogmă numim «drăcească» înțelepciunea elinilor, întrucât a căzut de la scopul ei propriu, adică de la cunoașterea de Dumnezeu”³³. Astfel, pe baza faptului că „toți ereticii, de-a lungul vremurilor, au făcut uz de filosofie”³⁴, Sfântul Grigorie susține că „toate ereziile au fost generate de înțelepciunea umană, care este focalizată pe rațiune și pe ipoteze omenești”³⁵.

Totuși, Sfântul Grigorie Palama mărturisește că după cum „în [bucățile] tăiate din cărnurile șerpilor este mare putere drastic leucitoare, și doctorii socot că antidotul preparat din ele este cel mai bun și mai de folos dintre antidoturi”³⁶, la fel și din învățăturile filosofice ale vechilor greci poate fi scos „ceva folositor”³⁷ care există „în [învățăturile] acestea, ba poate [chiar] mult, [dar] ca [în] mierea amestecată cu cucută”³⁸. Astfel, scriind împotriva concepției greșite a lui Varlaam de Calabria, Sfântul Grigorie Palama spune că „dintre groaznicele erezii toate sau aproape toate de aici și-au luat începuturile, [ca] și «iconognoștii» aceștia, care spun că [doar] din

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Nikolaos A. Matsoukas, *Dogmatica*, I, Editura Pournaras, 2000, p. 141, *apud* Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *În ce privință și până unde este folositoare...*, p. 69.

³¹ Hierotheos Vlachos, Mitropolit de Nafpaktos, *op. cit.*, p. 26.

³² *Ibidem*, p. 30.

³³ Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *În ce privință și până unde este folositoare...*, p. 87.

³⁴ Hierotheos Vlachos, Mitropolit de Nafpaktos, *op. cit.*, p. 23.

³⁵ *Ibidem*, p. 30.

³⁶ Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *În ce privință și până unde este folositoare...*, p. 89.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*.

cunoaștere își ia omul însușirea de a fi după chipul lui Dumnezeu și [doar] prin ea își formează sufletul după Dumnezeu³⁹.

Din acest motiv al posibilității de a lua „și vreun rest de otravă”⁴⁰ din filosofia greacă clasică „cei lipsiți de discernământ”⁴¹, Sfântul Grigorie Palama consideră că nu este necesar „a ne primejdui fără rost”⁴², totuși, spune despre filosofie și despre celelalte științe profane, pentru cei care nu „părăsesc studiul multilateral al științelor”⁴³, precum monahii, că „pe de o parte, bun lucru este îndeletnicirea cu acestea, care exersează agerimea ochiului sufletesc, dar, pe de alta, este rău să te afierosești acestora până la bătrânețe”⁴⁴, adăugând însă despre cel ce s-a ocupat cu acestea că „bine ar fi ca, după ce și-o va fi exersat cu măsură, să-și strămute nevoița spre cele mult mai bune și mai dănuitoare, multă răsplată aducându-i de la Dumnezeu disprețuirea științelor discursive”⁴⁵.

Totodată, el afirmă în privința preocupării cu studierea filosofiei și a celorlalte științe că nu îngăduie totuși „deloc ca cineva să se aștepte a afla de la aceasta cu acrivie ceva dintre cele dumnezeiești, pentru că nu se poate ca aceasta să dea vreo învățătură sigură despre Dumnezeu”⁴⁶, și citează, pentru a întări folosul renunțării la un moment dat la studiul filosofiei și al celorlalte științe profane, din Sfântul Vasile cel Mare, care spunea: „Eu, cheltuind mult timp cu zădărnicia și pierzându-mi cu osteneala zadarnică mai toată tinerețea, pe care mi-am mâncat-o cu însușirea disciplinelor înțelepciunii celei nebunite de Dumnezeu⁴⁷, într-un târziu, trezindu-mă ca dintr-un somn adânc, am priceput netrebnicia înțelepciunii stăpânitorilor

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ Pr. Dumitru Stăniloae, *Viața și învățătura Sfântului Grigorie Palama – cu patru tratate traduse*, Editura Scripta, București, 1993, p. 31.

⁴⁴ Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *În ce privință și până unde este folositoare...*, p. 47.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 53.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 69.

⁴⁷ Vezi I Corinteni 1, 20: „Unde este înțeleptul? Unde e cărturarul? Unde e cercetătorul acestui veac? Au n-a dovedit Dumnezeu nebună înțelepciunea lumii acesteia?”

celor desființați ai acestui veac⁴⁸, și, după ce am plâns viața mea vrednică de milă, m-am rugat să mi se dea o călăuzire”⁴⁹.

De asemenea, în privința călugărilor el se întrebă retoric: „cum s-ar putea face monah omul cel dinlăuntru după rațiunea vieții unitare transcendente, de nu se va sui mai presus de podoaba cea dobândită și de toate învățăturile omenești”⁵⁰, și spune că în cazul acestora „trebuie ca însăși firea goală a minții să fie casă de rugăciune, neatinsă de subtilități de tot felul și de metode omenești”⁵¹. În același timp, Sfântul Grigorie Palama arată că „celor ce nu vor să-și lucreze și să-și păzească inima, după îndemnul Părinților”⁵², diavolul le promite „experiențe și daruri ale dialectelor poliglosice, puterea retoricii, știința istoriei, descoperirea tainelor firii, tot felul de metode ale sistemului logicii, raționamente variate ale științei calculului, măsurări multiforme ale formelor nemateriale”⁵³, după cum „pe alții îi îmbie cu bogăția ori cu slava cea fără slavă și cu plăcerile trupești”⁵⁴.

Totodată, el spune în legătură cu „instruirea și cunoașterea adevărată”⁵⁵ că „cel care este robit iubirii de filosofia zadarnică și este încurcat și învățat de alambicările și teoriile acesteia, nici măcar începutul, adică frica de Dumnezeu, nu poate să i-l încapă”⁵⁶, deoarece sufletul său „e deja stăpânit, îndulcit și oarecum strâmtorat de gânduri multe și felurite”⁵⁷, și afirmă cu claritate că „stăruința în rugăciune către Dumnezeu este cu covârșire mai presus de îndeletnicirea cu cuvintele”⁵⁸. Celor care însă nu se mulțumesc să

⁴⁸ Vezi I Corinteni 2, 6: „Și înțelepciunea o propovăduim la cei desăvârșiți, dar nu înțelepciunea acestui veac, nici a stăpânitorilor acestui veac, care sunt pieritori”.

⁴⁹ Sfântul Vasile cel Mare, *Epistola* 223 [către Eustație al Sevastiei], PG 32, 824AB, *apud* Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *Din cele de pe urmă. Al doilea despre rugăciune...*, p. 57.

⁵⁰ Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *Cuvântul întâi dintre cele de pe urmă...*, p. 339.

⁵¹ *Ibidem*, p. 339.

⁵² Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *În ce privință și până unde este folositoare...*, p. 53.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 55.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *Cuvântul întâi dintre cele de pe urmă...*, p. 341.

vadă „înțelepciunea lui Dumnezeu din zidiri”⁵⁹ și vor, totuși, să cerceteze filosofia greacă pentru a extrage din ea anumite învățături folositoare, Sfântul Grigorie Palama le prescrie prin intermediul unei metafore o metodă. Astfel, vorbind cu „privire la înțelepciunea din afară”⁶⁰ a vechilor filosofi elini, el arată că „mai întâi trebuie să omori șarpele, nimicind înfumurarea care-ți vine din ea”⁶¹, și precizează, totodată, că „nimicind-o însă, trebuie apoi să despartî și să rupi capul de coadă, ca pe niște rele extreme și neamestecate cu binele, adică – în chip limpede – părerea lor rătăcită despre cele înțelegătoare și dumnezeiești și despre principii și basmele despre zidiri”⁶².

De asemenea, el spune „cu privire la ceea ce este între [cap și coadă], adică învățăturile lor despre natură”⁶³, că „la fel cum curățesc farmaciștii cărnurile șerpilor fierbându-le cu foc și apă”⁶⁴ trebuie „prin puterea cercetătoare și văzătoare a sufletului”⁶⁵ despărțite „de înțelesurile dăunătoare”⁶⁶. Desigur că „sensul acestei imagini originale este că se poate recurge la filosofia grecilor cu condiția să știi să te folosești de ea și să ai destul discernământ, din cel care vine de la Duhul și este propriu vieții în Hristos”⁶⁷. După ce oferă în chip metaforic toate aceste sfaturi privitoare la buna întrebuințare a filosofiei grecești vechi, Sfântul Grigorie Palama afirmă că se poate extrage un folos din ea numai „dacă le vei face pe toate acestea și vei folosi bine ceea ce bine a fost deosebit [de acolo]”⁶⁸, exclamând totuși: „cât de anevoioasă este această lucrare, și de cât discernământ are trebuință!”⁶⁹ și mărturisind că „dacă vei folosi bine, zic, partea cea bine luată din înțelepciunea cea dinafară aceasta n-ar

⁵⁹ Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *În ce privință și până unde este folositoare...*, p. 89.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 91.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ Pr. John Meyendorff, *O introducere în studiul vieții și operei Sfântului Grigorie Palama*, Editura Nemira, București, 2014, p. 281.

⁶⁸ Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *În ce privință și până unde este folositoare...*, p. 91.

⁶⁹ *Ibidem*.

fi un lucru rău, pentru că din fire aceasta este unealtă spre ceva bun, dar totuși nici așa n-ar putea fi numită dar duhovnicesc al lui Dumnezeu în înțelesul propriu al cuvântului, deoarece este dar firesc și netrimis de sus⁷⁰.

Totodată, după ce propovăduiește „«despărțirea și lepădarea» a tot lucrul băsmuielnic și cu rea socotință din înțelepciunea lumescă⁷¹, el adaugă că „de-ar fi să strămutăm asupra cercetării celor de trebuință neapărată metodologia filosofiei disciplinelor din afară și să ne folosim de anumite lucruri din învățătura acestora pentru a limpezi cuvintele [dumnezeiești], cu cea mai mare ușurință ne-am abate de la calea dreaptă de n-am avea singura cheie a sfintelor Scripturi, care e harul Duhului, și dacă nu ne-ar călăuzi înseși cuvintele de Dumnezeu însuflate⁷². În același timp, totuși, Sfântul Grigorie Palama admite un anumit rol pozitiv filosofiei, atunci când afirmă că „poate nu-i minciună desăvârșită a spune că filosofia cea din afară duce de la sine la cunoașterea celor ce sunt, fiindcă ar fi, întrucâtva, chiar adevărat – însă cunoașterea celor ce sunt nu e totuna cu înțelepciunea pe care Dumnezeu a dăruit-o nemijlocit prorocilor și apostolilor⁷³ și când îi spune lui Varlaam de Calabria că „dacă în cele ce sunt au aflat adevăr elinii, bine faci și tu atunci când, luându-te după ei, afirmi că adevărul prin disciplinele lor se află⁷⁴.

Astfel, confirmând teza conform căreia „Sfinții Părinți prețuiau filosofia atunci când ea se referea la realitățile create și se preocupa cu cunoașterea fapturilor, fără a purcede la explicarea celor necreate⁷⁵, Sfântul Grigorie Palama nu neagă faptul că filosofia poate contribui la cunoașterea entităților create. Cu toate acestea, el precizează că „cel ce și-a adunat felul de a gândi din înțelepciunea cea din afară, chiar dacă s-a împărtășit de vreun adevăr, totuși, argumentând doar prin cuvânt – care, cuvânt fiind, pururea cu

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *Cuvântul întâi dintre cele de pe urmă...*, p. 293.

⁷² *Ibidem*, p. 283.

⁷³ *Ibidem*, p. 285.

⁷⁴ *Ibidem*, pp. 305-307.

⁷⁵ Nikolaos A. Matsoukas, *Dogmatica*, I, Editura Pournaras, 2000, p. 141, *apud* Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *Din cele de pe urmă. Al doilea despre rugăciune...*, p. 69.

cuvânt se luptă –, s-a făcut cunoscător al unei înțelepciuni șubrede, câteodată contrazicându-se chiar și pe sineși, mai bine zis chiar îngâmându-se și mândrindu-se dacă poate face crezut lucruri care se bat cap în cap⁷⁶ și că „chiar dacă instruirea elinilor ar fi dat în chip neîndoielnic un adevăr precis, nici atunci n-ar fi meritat o sârguință deosebită, de vreme ce adevărata fericire îl împlinește pe om chiar și în lipsa acestei părți a adevărului⁷⁷. În plus, presupunând prin absurd că „adevăratele rațiuni ale fapturilor se află din disciplinele dinafară⁷⁸ și implicit că filosofii greci „au aflat noimele zidirii⁷⁹, Sfântul Grigorie Palama afirmă, totuși, tranșant că „cine nu mărturisește că adevărul neîndoielnic e doar în cele dezvăluite spre folos de către [oamenii] de Dumnezeu însuflați și nu pricepe din cuvintele rostite de Dumnezeu către Iov⁸⁰ că înțelepciunea lui Dumnezeu cea din zidiri este de nepătruns, ci socoate a înțelege cu de-amănuntul din înțelepciunea cea dinafară adevărul ce pătrunde prin toate, nu își dă seama că pe nisip – ba mai vârtos pe valuri care se întorc unul asupra altuia – clădește casa cunoașterii, încredințând un lucru atât de însemnat întorsăturilor de cuvinte, care din fire mereu se luptă cu întorsăturile altor cuvinte⁸¹.

3. Diferența dintre înțelepciunea duhovnicească și cea profană

Sfântul Grigorie Palama arată că înțelepciunea provenită din filosofie și din științe este diferită de cea venită de la Duhul Sfânt, care este „dumnezeiască la chip, pașnică, îngăduitoare, supusă, plină de cuvinte care zidesc pe cei ce le ascultă și de roade bune⁸². Astfel, „cunoașterea din instruirea cea din afară nu este numai alta decât cunoașterea adevărată și duhovnicească, ci este și potrivnică ei⁸³.

⁷⁶ Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *Cuvântul întâi dintre cele de pe urmă...*, pp. 287-289.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 307.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 355.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 353.

⁸⁰ Vezi: Cartea lui Iov, capitolele 38-41.

⁸¹ Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *Cuvântul întâi dintre cele de pe urmă...*, p. 353.

⁸² Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *În ce privință și până unde este folositoare...*, p. 63.

⁸³ *Ibidem*.

În felul acesta, vădind eroarea comisă de către Varlaam de Calabria și specifică gândirii scolastice, din care acesta s-a inspirat, conform căreia cunoașterea dobândită prin studiu este „una și aceeași cunoaștere”⁸⁴ cu cea duhovnicească, Sfântul Grigorie Palama dovedește că, deși Varlaam de Calabria „afirmă că adevărul este unificat și a fost dăruit omului de către Dumnezeu, pe de o parte, prin intermediul proorocilor, iar, pe de altă parte, prin intermediul filosofilor”⁸⁵, totuși, „există o enormă diferență între înțelepciunea filosofilor și cea a proorocilor și Apostolilor”⁸⁶ și „nu trebuie să existe nici o confuzie între aceste două tipuri de înțelepciune”⁸⁷. Astfel, „a pretinde (precum d’ Aquino, de exemplu) că teologia este o știință în sens aristotelic – una care are ca obiect al ei pe Dumnezeu – li s-ar fi părut bizantinilor că este de o aroganță bizară”⁸⁸.

De asemenea, separând cu atâta fermitate învățăturile filosofilor de cele ale Sfinților Părinți ai Bisericii, încât vorbește de „adâncul groaznic al vicleniei filosofilor dinafară”⁸⁹, și spunând despre înțelepciunea din acestea că „nici omenească nu-i drept să fie socotită înțelepciunea aceea”⁹⁰, Sfântul Grigorie Palama afirmă că „dacă vreunul dintre Părinți zice aceleași lucruri ca înțelepții cei dinafară, asta se întâmplă doar în privința vorbelor, că la înțelesuri este o mare deosebire între ei, că aceștia au, precum spune Pavel, mintea lui Hristos, pe când aceia grăiesc din gândirea omenească, dacă nu mai rău”⁹¹, arătând, astfel, că „învățăturile referitoare la diferența dintre cele două cunoașteri, trupească și duhovnicească, reprezintă învățăturile Bisericii și experiența tuturor sfinților”⁹² și că trebuie făcută cu claritate „distanța dintre cele două tipuri de înțelepciune și cele două cunoașteri”⁹³. Totodată, distingând între înțelepciunea duhovnicească și cea profană și întrebându-se în privința celei

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ Hierotheos Vlachos, Mitropolit de Nafpaktos, *op. cit.*, p. 26.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 29.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 28.

⁸⁸ David Bradshaw, *Metafizica energiilor necreate și schisma Bisericii*, Editura Ecclesiast, Sibiu, 2010, p. 231.

⁸⁹ Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *În ce privință și până unde este folositare...*, p. 63.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 85.

⁹¹ *Ibidem*, p. 65.

⁹² Hierotheos Vlachos, Mitropolit de Nafpaktos, *op. cit.*, p. 29.

⁹³ *Ibidem*, p. 28.

din urmă „ce rod al îndelungilor sale dureri de naștere a dat la iveală filosofia?”⁹⁴, Sfântul Grigorie Palama mărturisește explicit că „adevărul este de două feluri, dintre care unul este scopul învățaturii de Dumnezeu însuflăte, iar pe celălalt, care nu este nici de trebuință neapărată, nici mântuitor, îl caută filosofia cea dinafară, dar de găsit – mai puțin”⁹⁵. În Bizanțul ortodox „rațiunea și filosofia nu aveau autoritatea de a explica dogmele prin prisma concluziilor științifice. Puteau doar să descrie și să interpreteze roadele vieții harismatice a dogmelor”⁹⁶. De asemenea, „atunci când filosofia încerca să exi-leze învățătura teologică și să o înlocuiască cu concluziile ei, era clasată fără echivoc drept demonică”⁹⁷.

Totuși, „în gândirea bizantină, filosofia nu a fost niciodată slujitoarea teologiei”⁹⁸ cu conținutul scolastic al Occidentului”⁹⁹, deoarece „descrierea și erminia dogmelor prin intermediul gândirii științifice și filosofice, și nu justificarea lor rațională, a contribuit la crearea îndrăznețelor realizări culturale din atmosfera spirituală a Bizanțului, în toate formele lor, cum sunt, de exemplu: formarea și formularea teologiei însăși, istoriografia, poezia, textele liturgice, muzica, pictura, arhitectura, Sinaxarele și altele”¹⁰⁰. Sfântul Grigorie Palama este explicit atunci când clasează înțelepciunea profană provenită din filosofie și din celelalte științe ca dar natural venit de la Dumnezeu și mărturisește că „una sunt harurile duhovnicești, care sunt mai presus de fire și se adaugă, nemijlocit prin Duhul, doar celor ce se deosebesc prin virtutea lor, alta sunt cele firești, ce sunt departe de harurile duhovnicești și pe care Dumnezeu le

⁹⁴ Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *Cuvântul întâi dintre cele de pe urmă...*, p. 303.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 283.

⁹⁶ Nikolaos A. Matsoukas, *op. cit.*, p. 34.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 33.

⁹⁸ Vezi Petrus Damianus, *Despre omnipotența divină*, Editura Polirom, Iași, 2014, pp. 85-87: „Chiar dacă priceperea artei omenești este admisă pentru discutarea «pasajelor» din Sfintele Scripturi, nu se cuvine, totuși, ca ea să își însușească arrogant dreptul de a fi învățătoare, ci, ca o slujnică a unei doamne, să îi servească printr-o anumită supunere proprie condiției servile, ca să nu rățăcească când o ia înainte și să piardă, urmărind consecințele cuvintelor exterioare, lumina virtuții interioare și calea dreaptă a adevărului.”

⁹⁹ Nikolaos A. Matsoukas, *op. cit.*, p. 33.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 34.

dă tuturor prin fire”¹⁰¹, adăugând că „momeală este acea adunare întru una a dumnezeieștii Scripturi și a disciplinelor filosofice – iar a spune că amândouă îl duc la unul și același scop pe cel care le urmează este nu numai viclesug, ci și împotrivire învederată față de însăși sfânta și dumnezeiasca Scriptură”¹⁰². Astfel, criticându-l pe Varlaam de Calabria din pricină că „pune pe aceeași treaptă darurile cele după fire și cele mai presus de fire”¹⁰³ și mărturisind că „gândurile omenești nu pot ajunge cele dumnezeiești”¹⁰⁴, Sfântul Grigorie Palama arată că „nu prin raționamente, ci prin Duhul Lui Care e în noi cunoaștem cele dăruite nouă de Dumnezeu”¹⁰⁵ și deosebește fără preget între înțelepciunea lumească, provenită din „îndeletnicirea cu disciplinele cele de multe feluri”¹⁰⁶, care „din fire este sub semnul întrebării întotdeauna”¹⁰⁷, și înțelepciunea dumnezeiască, pe care le-o dă Duhul Sfânt celor care se roagă neîncetat.

4. Caracterul nesoteriologic al filosofiei

Pentru a arăta că înțelepciunea profană nu poate avea nici un rol în mântuirea oamenilor, Sfântul Grigorie Palama constată că „despre înțelepciunea firească se spune că a fost și în Adam mai mult decât în oricare altul de după el, deși a fost întâiul dintre toți care n-a păzit însușirea sa de a fi după chipul lui Dumnezeu”¹⁰⁸ și că „filosofia celor din afară, care ajută acestei înțelepciuni, s-a aflat și înainte de pogorârea Celui care prin Sineși a rechemat la frumusețea cea dintâi sufletul”¹⁰⁹, întrebându-se apoi „cum se face, dar, că nu ne-am înnoit prin ea înainte de Hristos, ci am avut nevoie, aceia și toți ceilalți, nu de dascăl de filosofie (meșteșug care pierie odată cu acest veac, drept care este și numită «a veacului acestuia»), ci

¹⁰¹ Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *Cuvântul întâi dintre cele de pe urmă...*, p. 321.

¹⁰² *Ibidem*, p. 343.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 327.

¹⁰⁴ *Ibidem*.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 325.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 339.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 337.

¹⁰⁸ Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *În ce privință și până unde este fositoare...*, p. 93.

¹⁰⁹ *Ibidem*.

de Cel ce ridică păcatul lumii și dă înțelepciune adevărată și veșnică, deși e nebunie pentru înțelepții vremelnici și pieritori”¹¹⁰. În acest chip el vedește că „nu învățarea instruirii dinafară este cea care mântuiește, și care curățește partea cunoscătoare a sufletului, și care duce la asemănarea cu arhetipul dumnezeiesc”¹¹¹. Totodată, scriind împotriva „celor ce înalță înțelepciunea cea dinafară mai mult decât se cade”¹¹², pentru a arăta „cât de zadarnică și vrednică de dispreț a fost socotită ea de către Sfinții noștri Părinți, mai ales de către aceia care au avut cercarea ei”¹¹³, Sfântul Grigorie Palama afirmă că „dacă se întoarce cineva spre lepădata filosofie dinafară, ca și cum dintr-înșă își va putea curăți sufletul, Hristos nu îi va folosi cu nimic”¹¹⁴ și oferă numeroase citate patristice, prin care caută să vadăască faptul că filosofia nu este în nici un fel necesară pentru mântuirea oamenilor, ci este o preocupare cu totul superfluă în această privință.

Astfel, el îl invocă pe Sfântul Grigorie Teologul, care spune că „înțelepciunea dintâi e a disprețului înțelepciunea ce stă în cuvinte, și în întorsături de vorbe, și în antiteze măsluite și de prisos”¹¹⁵, și pe Sfântul Vasile, care mărturisește: „Cuvântul «adevăr» are, am aflat noi, două înțelesuri: unul este cuprinderea cu mintea a celor care duc la viața cea fericită, iar celălalt este cunoașterea sănătoasă a celor privitoare la un lucru sau altul dintre cele ce sunt în lume”¹¹⁶. De asemenea, tot de la Sfântul Vasile el amintește teza conform căreia „cât privește pământul și marea, stelele și mișcarea sau reperițiunea lor, dacă nu știm adevărul despre acestea nu suntem împiedicați cu nimic să dobândim fericirea făgăduită”¹¹⁷. Totodată, întrebându-se retoric „dacă cineva, neputrezindu-se între cărți, nici îmbătrânind în cercetarea acestora, L-a cunoscut pe Dumnezeu atât de mult încât, lăsând toate, de Acesta se apropie în chip

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 93-95.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 95.

¹¹² *Ibidem*.

¹¹³ *Ibidem*.

¹¹⁴ *Ibidem*.

¹¹⁵ Sfântul Grigorie de Nazianz, *Cuvântul* 16, 2, PG 35, 936°, *apud* Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *În ce privință și până unde este folositoare...*, p. 99.

¹¹⁶ Sfântul Vasile cel Mare, *La Psalmi*, 14, 1, PG 29, 256BC, *apud* Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *În ce privință și până unde este folositoare...*, p. 97.

¹¹⁷ *Ibidem*.

curat, cu cât este acesta mai curat decât cel care ia toate la puricat și crede că știe toate, care se dă în vânt după această lume, și apoi spre aceasta își deșartă toată puterea iubitoare a sufletului sau cea mai mare parte a ei, și nu-L iubește din tot sufletul și din toată inima pe Dumnezeu, Cel mai presus de toate?”¹¹⁸ și criticându-i pe „cei care se alătură necritic celor ce par înțelepți fără să fie însă”¹¹⁹ și idolatrizează gândirea „care se învâрте în jurul a toate ca o oarbă, nepri-mind înțelegerea exactă și neîndoielnică nici a celor sensibile absente, nici a celor inteligibile transcendente”¹²⁰, Sfântul Grigorie Palama mărturisește că scrie pentru ca „cei care folosesc în chip strâmb sau peste măsură [disciplinele din afară]”¹²¹ să se lepede de „întrebuințarea necuvenită și peste măsură a disciplinelor și cinstirea adusă lor dincolo de ceea ce se cuvine”¹²².

Astfel, acuzându-l pe Varlaam de Calabria că „a socotit că mântuitoare e tocmai potrivirea părții cunoscătoare a sufletului, prin unire dăinuitoare, cu adevărul care pătrunde prin toate fapăturile lui Dumnezeu”¹²³, el se întrebă tot retoric: „unde este curățirea și desăvârșirea cea din cunoaștere și din discipline și din dorința de a învăța întreaga viață și de a sângui a petrece împreună cu toți câți pretind a ști ceva și sunt cu privință pentru cunoaștere, chiar dacă ar fi egipteni, sau sciți, sau elini?”¹²⁴, dovedind că „cele pe care El le-a lăsat deoparte, dar le-au descoperit alții, nu sunt de folos spre mântuirea sufletului, chiar dacă sunt adevărate, fiindcă învățătura Duhului nu poate lăsa deoparte nimic din cele de folos”¹²⁵. Totodată, vădind că „pentru desăvârșirea mântuirii și a sfințeniei nu avem trebuință de cunoașterea și adevărul rațiunilor din zidiri”¹²⁶, Sfântul Grigorie Palama mărturisește despre Mântuitorul Iisus Hristos că „cel care prin păzirea dumnezeieștilor porunci L-a dobândit pe

¹¹⁸ Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *Cuvântul întâi dintre cele de pe urmă...*, p. 305.

¹¹⁹ Sfântul Grigorie Palama, *Scrieri*, II. *Fecioara Maria și Petru Athonitul – prototipuri ale vieții isihaste și alte scrieri duhovnicești*, p. 409.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 416.

¹²¹ Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, III. *Cuvântul întâi dintre cele de pe urmă...*, p. 323.

¹²² *Ibidem*.

¹²³ *Ibidem*, p. 353.

¹²⁴ *Ibidem*, p. 349.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 355.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 359.

Acesta în sineși, nici de cercetarea Scripturilor nu va avea nevoie, ci și fără aceasta le va ști pe toate cu de-amănuntul¹²⁷, deoarece „El este însăși-înțelepciunea și cuprinde toată cunoașterea adevărată¹²⁸. Astfel, Sfântul Grigorie Palama a subliniat „inutilitatea înțelepciunii acestei lumi pentru mântuirea sufletului și pentru dobândirea cunoștinței de Dumnezeu¹²⁹ și s-a împotrivit cu succes învățăturilor lui Varlaam de Calabria influențate, atât de aristotelismul gândirii scolastice romano-catolice, cât și de umanismul Renașterii italiene, care pe atunci era abia la început și care a contribuit la descreștinarea civilizației occidentale. Totodată, „chiar dacă a continuat să folosească o terminologie plotiniană, preluată de la Sfântul Grigorie de Nyssa sau de la Dionisie¹³⁰, nu a recurs, însă, niciodată în mod direct la autoritatea Anticilor, iar intenția sa era tocmai de a-i îndepărta pe contemporanii săi de aceștia¹³¹. De asemenea, „gândirea sa, luată în ansamblu, constituie desigur un progres spre eliberarea treptată a teologiei creștine răsăritene de elenismul platonician, iar victoria sa definitivă din 1351 a constituit, pentru cultura bizantină, un refuz al noii civilizații umaniste pe care Apusul era pe cale de a o adopta¹³².

Concluzii

Mărturisind chiar că preocuparea până la o anumită vârstă cu disciplinele profane are efecte benefice asupra minții celui în cauză, dar descurajând totodată zăbovirea permanentă asupra acestora, Sfântul Grigorie Palama distinge cu fermitate între înțelepciunea profană și cea duhovnicească și arată că cea dintâi este totalmente irelevantă pentru accesarea în Împărăția Cerurilor, pe când cea din urmă este esențială pentru trăirea unei vieți în duhul Evangheliei. Astfel, este subliniat în cazul creștinilor ortodocși faptul că mântuirea nu are câtuși de puțin de a face cu propășirea în cunoașterea filosofiei și a științelor profane, fiind evidențiat în acest mod și caracterul secundar al dobândirii unei educații, fie și religioase,

¹²⁷ *Ibidem*, p. 357.

¹²⁸ *Ibidem*.

¹²⁹ Hierotheos Vlachos, Mitropolit de Nafpaktos, *op. cit.*, p. 33.

¹³⁰ Este vorba de Sfântul Dionisie Areopagitul.

¹³¹ Pr. John Meyendorff, *op. cit.*, p. 283.

¹³² *Ibidem*.

cât mai bune pentru cultivarea virtuților teologice ale credinței, nădejdiei și dragostei. Tradiția creștină răsăriteană a înțeles dintotdeauna să îi cinstească pe sfinții care și-au jertfit aprofundarea educației lumești pentru a pune început bun lucrării de liniștire duhovnicească prin intermediul plânsului pentru păcate și al zdrobirii sau străpungerii inimii.